

מי הוא ר' נתנאל הלוי?

(לתולדות רבני מודינא)

מאת

מייכאל וילנסקי

במפתח השמות וכו' של הספר "ר' משה חיים לוצאטו ובני-דורו" לש. גינצבורג רשום גם השם ר' נתנאל הלוי. הוא נזכר כמה פעמים בחליפת המכתבים שהחליף רמח"ל עם ר' ישעיה באסאן רבו בשנת ת"צ, בחדשים הקודמים והסמוכים לחודש אב, החודש שבו נאנס רמח"ל בפקודת הרבנים, שביניהם היה גם רבו הנזכר, להתחייב בכתב וכשבועה למסור את כל כתביו שחיבר מפי מגיד וכדומה לגניזה, וגם שלא לכתוב מן היום והלאה כתבים כאורו¹ ר' נתנאל היה כנראה ממצדדיו של רמח"ל. האחרון כותב לרבו (עמ' פ"ג): "אגיד לכתב, כי קבלתי היום שתי אגרות מהרב נתנאל נר"ו: א' לאב"י וא' לי; והוא שמח עמנו על אשר שמע, וגם אומר, שהוא רוצה לבא לכאן לדבר עמי פה אל פה; ואם נתן לו רשות, יבוא בביתנו". דבר המוכן מאליו הוא שרמח"ל במצבו באותו זמן, בעת שהיה נרדף על צוואריו מחמת המקנאים ור"מ חאגיז בראשם, עזרה מצד רב בישראל שיגן עליו היתה רצויה לו מאוד, ובוודאי שמח על אשר רב כזה נמצא לו, אלא שחשב כנראה לנכון להסתיר את רגשותיו מבאסאן, ובמכתבו אליו הוא כותב באדישות גמורה (עמ' צ'): "השיבותי לכמוהר"ר נתנאל הלוי על אשר דבר לבא אלינו פה בביתנו, וגם מר אב"י השיב לו, כי הבית פתוח לפניו". דעתו של באסאן כנראה לא היתה נוחה לא מן הראיון העתיד לבוא, ולא מן ר"נ עצמו. על הראיון הוא כותב לרמח"ל בנעימה של אירוניה (עמ' צ"ב): "עתה הבחירה בידך להתעלס בתוך הבאים אצלך כגון... וכמהח"ר נתנאל לוי". ובנוגע לר"נ עצמו, הוא כותב לתלמידו בלא סתר פנים כלל (עמ' קל"ז): "יום א' שעבר היתה תשובתי לביתי... ממודונא. גם שם לא השלמתי, כי התעסקתי עם ר' נתנאל איש תככים, שהיה מבורר מקהל². אינו ידוע אם הפגישה המקוה בין האחרון ובין רמח"ל יצאה לפעולות, אבל אנו יודעים שהוא לא היה מחברי הבי"ד שדן את רמח"ל, אולי מפני שלא היה אז כבר בחיים, עיין להלן.

1 עיין בספר הנזכר עמ' קע"ו ועמ' ת"י.

2 רי"ב היה נוהג ללכת למודינא מדי שבוע בשבוע "להתועד שמה על עניני הקהלה" (שם, מכתב י"ג). אפשר שביחסו זה לר"נ היה גם גורם אישי. בין רבני מודינא שבאותו זמן היה גם ר' מנשה יהושע פאדובה, גיסו של באסאן, ואינו נמנע שהיחס בין שני הרבנים לא היה מן המשובחים ביותר, לפי שאביו של רמ"י, ר' יהודה מצליח, היה לפנים רב ראשי במודינא, והבן חשב שהוא ראוי להאיצטלא שלבש ר"נ (עיין להלן). יש אמנם מקומות במכתבי רמח"ל המורים לכאורה שזה לא חיבב את ר"נ. הוא כותב לרבו: "ימחול אם אזכירה, שלא יתחבר — אם יוכל — עם הרב נתנאל כי הוא עודנו אומר אליו לבוא (לכבוד אל"י מ"ו); ולא יטב בחברת הדרת כ"ת כל זר" (עמ' קי"ז, במכתב מן י"ג בניסן). וע"ש גם עמ' קי"ח והערה 270, אבל במכתבו מן ערב חג השבועות (עמ' קנ"א) הוא כותב לו: "וגם הרב נתנאל עוד כתב לי אשר, לעת יותר מהר יוכל (באפשרות ראשונה, מ.ו.) יבא. באמת עתה כבר חפצתי: יתאספו כל החכמים פעם אחת... ויסורו מעלי התלוות הרבות המתחדשות לבקרים". כנראה מירושו של המכתב הראשון הוא, שרי"ב ישתדל לבוא בעת שר"נ אינו שם, לפי שהראשון רוצה להיות בחברת רמח"ל לבדו.

גינצבורג לא זיהה את ר"ג. הסיבה לזה בוודאי היתה שהוא לא שם לבו אל הידיעה שבמכתב האחרון הנ"ל שממנו אנו למדים שר' נתנאל היה בשנת ת"צ רב במודינא. אם נשווה ידיעה זו עם העובדה שבספר מעבר יבק דפוס אמשטרדם ישנה הקדמה של הרב דמודינא, ר' נתנאל בר' משולם הלוי, משנת ת"צ, נבוא לידי המסקנה שר"ג שלנו הוא ר' נתנאל בר' משולם הלוי. ר"ג זה לא רק הוא עצמו, אלא גם אביו, בנו, בן בנו וגם אחדים מבני משפחתו היו רבנים מפורסמים. ננסה נא לקבץ כאן את הפרטים המפורטים במקומות שונים על אודותיו ועל אודות בני משפחתו.

הוא נולד במודינא³ בין השנים ת"כ—תכ"ה⁴ ונתמנה למורה הוראה בשנת תמ"ה או תמ"ו⁵. הוא שימש בקהילות שונות. קרובה ההשערה שתחילת רבנותו היתה בעיר מולדתו, בחיי אביו, ואולי תחת פקודתו⁶. הערים שבוודאי שימש בהן ברבנות הן: לוגו (יצא משם בשנת תע"ג)⁷ ומשם הלך לפיסארו (בא לשם באביב של שנת תע"ג)⁸; פאדובה⁹, ומשם הלך

3 את תשובתו הנמצאת בפרט יצחק (מכאן ואילך: פ"י) ערך טומאת אהל (דף ע"ג) הוא מתחיל: במודינא עיר מולדתי.

4 בשנת ת"צ (בהקדמתו לספר מעבר יבק הנ"ל) הוא כותב: כי ברחמי האריך ימי ושנותי, כיון המורה שהיה או כבן שבעים. על זה מורה גם העובדה שנתמנה לרב בשנת תמ"ה או תמ"ו (עיי' תיבה 125); אמנם לא נאמר שם בפירוש שבתו היתה בתולה כשנישאת.

5 בתשובתו בשמש צדקה (מכאן ואילך: ש"צ) משבט, תפ"ו (ח"מ, סי' ט"ו) הוא אומר: שזה לי ארבעים שנה ויותר שאני ת"ל מורה הוראות בישראל, ובהקדמתו הנ"ל משנת ת"צ הוא כותב: שזה כמו ארבעים ותשעה שנים שאני דורש ברבים.

6 עובדה זו לא בפירוש איתמר, אלא מכיוון שהוא נתמנה לרב בשנת תמ"ה או תמ"ו, וקהילה אחרת שישמש בה באותו זמן אינה ידועה לנו, הסברא נותנת ששרת במודינא, במקום ששרת אביו שהיה טומא והיה צריך לעזרתו, יש סמוכין לזה בתשובה אחת בפ"י (אות ס, דף ק"מ) שבחתומתה נאמר: צעירי הצאן בני ישיבת מור[ו] נא בסדר לא תגע בו יד (=יתרו) הצעיר משולם בכ"מ בן ציון לוי יצ"ל מחתים ע"י המבורך בנו נתנאל הלוי יצ"ו. התשובה, שהיא בלא תאריך, נכתבה לא יאחר משנת תמ"ה. היא לקחה מס' עפר יעקב, שו"ת לר' נתנאל סגרי, כ"י, עם הקדמה מאת המחבר, שממנה נראה שהספר כבר היה מוכן או לדפוס. החתומה בצינוס "סדר וזאת התרומה, והשביע בצחצחות נפשך ליצירה" (=תמ"ה). ההשערה היא קרובה שהתשובה היתה כתובה גם לא קודם לאותה שנה, לפי שר' אברהם יוסף גראציאנו, שהיה רב ראשי במודינא ונפטר שם ביום השבת פ' חיי שרה תמ"ה, אינו חתום עליה, אבל אין מכאן ראיה גמורה שר"ג היה אז רב במודינא; עיי' להלן בהערה 11.

[אפשר וגם קרוב לומר שההקדמה לע"י נכתבה בשנת ת"ג, אלא שסופר כה"י שכח לנקד על ההא של "והשביע". באופן זה הרמז על האלפים הוא באופן הרגיל, ע"י האות הא, לא ע"י ניקוד של חמשה מהמספר הכולל. הוספה זו נכתבה לאחר שנסדר המאמר מ.ו.]

הנני משתמש בהודעות זו להביע תודתי הנאמנה להנהלת בית הספרים שעל יד הסמינאר מיסודו של שכטר שאיפשרה לי את השימוש בכ"י עפר יעקב הנזכר.

7 יש לו משם תשובה (פ"י, אות ק, דף ק') משנת תע"א כמו שנראה מזמן תשובותיהם של המשיבים האחרים, וגם שאלה אחת מתשון תע"ג (ש"צ, י"ד, דף ס"ח). גם בתשובתו (שם, ח"מ, סי' ל') הוא כותב: בהיותי מורה הוראה בקק"י לוגו.

8 בפ"י מהדורא בתרא, כ"י, קנין בית הספרים שעל יד היבריו יוניאן קולידשו, יש לו ד' תשובות משם מאותה שנה: בערכים: ישראלית הלכה והיתה לגוי לאשה, כלאים, פרוכת, וקולית. התשובות הן כולן מן י"ג בסיון תע"ג; בערך כלאים יש לו תשובה שניה משם מן י' לילול עש"ק ס. בלק (הדפים אינם מסומנים בכ"י). כנראה היה ר"ג שם איזה זמן קודם, לפי שר' שמשון מורפורגו כותב: על שאלה הנ"ל (מ"ן ב בא"ר, תע"ג) השיבוני מהר"ר זכריה מאורבינו ומהר"ר נתנאל הלוי (ש"צ, י"ד, דף ע"ו). ר' זכריה זה, הוא ר' ידידיה זכריה בר' יוסף ברוך שנמצא לו תשובה בפ"י (אות ק, דף ק'). ישנם לר"ג משם תשובות גם משנות תע"ד, תע"ו ותע"ח (ש"צ, אות דף כ"ו, פ"י אות ע, דף קנ"ה, שם מהדורא בתרא, ערך גדול הבית (משנת תע"ד); לאמרונוני מכנהו בב' המקומות: הרב הגדול). גם תשובתו בש"צ (ח"מ,

למקום שרותו האחרון, למודינא (הוא בא לשם בסופה של שנת תפ"ח או בתחילתה של תפ"ט)¹⁰. יש אומרים שהיה רב גם בצינטו¹¹. במודינא מלא כנראה בתור רב ראשי מקום ר' אפרים כהן מאוסטרא¹². הוא נפטר במודינא כנראה בשנת תצ"ה בערך; על כל פנים, לא קודם לשנת תצ"א ולא יאוחר משנת ת"ק¹³. מקורות חייו האחרים ידוע לנו רק, שביקר ערים אחדות באיטליה:

שאלה ל"ג) היא משם. אמנם הקהילה, שר"נ מצד בזכותה בדין ודברים שהיו לה עם קהילה אחרת, נקראת שם חברון, אבל ר"י בריאל מגלה את המסכה הנסוכה וכותב: „וכל אחד מדבר בעד קהלו, הראשון (ר"נ מו), שואל ומשיב בעד קהל חברון שהיא פיסארו" (שם, דף ל"ה, טור ג').

9) הוא חתום שם בתור עד על כתובה מן י" בטבת, תפ"ג, לאחר שבתי חיים בן יצחק מריני (יזאל, ק"ס, תש"ו, עמ' 285, סי' 97), משנת תפ"ד יש ממנו משם תשובה בפני (אות ס, דף ט"ו; בכותרת, חוננאל' במקום, נתנאל' עפ"י טה"ד). גם ר"י לאמפרונטי כותב שראה בשנת תפ"ג בפיארו כתבי יד „במדרש סמהר"ד נתנאל גר"י" (שם, אות ב, דף ס"א, טור א'). המאוחרת בתשובות ר"נ משם היא מן ב' באב תפ"ח (פ"י, אות ט, דף ע"ו).

לכאורה יש סתירה לזה מדברי ר"נ שכתב בפסיארו למורפורגו: ידיע ליהוי למר כי אני כמו כן בן ארבעים בלי בינה להוראה (ש"צ, יר"ד, דף צ'), אם כן היה בפסיארו לפחות בשנת תפ"ה, וצ"ל שמכיון שהיה מורה הוראה יותר משלשים שנה, התיר לעצמו להשתמש בחידוד זה.

10) ב' באב תפ"ח היה עדיין בפאדובה, עיין בהערה 9; מן כ"ט בכסליו תפ"ט יש כבר תשובה ממודינא (פ"י, אות ס, דף קמ"ד), שהוא חתום שם בראשונה ואחריו ר' מנשה יהושע פאדובה.

11) ניפי (תג"י, עמ' 273, סי' ה'); מלבד זה ניפי מסדר שם את הקהילות באופן זה: פאדובה, לוגו, פיסארו, צינטו ומודינא, כנראה לפי שלא הקפיד על הסדר. אם הוא מונה את מודינא רק פעם אחת שלא במתכוין, או במתכוין (עיין למעלה הערה 6), אי אפשר לדעת. מורטרא שנמשך אחרי ניפי בסדר הקהילות, אלא שקבע את מודינא בראשן (גם כן רק פעם אחת), השמיט את צינטו מכללן (מזכרת חכמי איטליה, עמ' 34). אבל קרובה ההשערה שלניפי היה לו מקור על זה, ושר"נ שימש אחרי פטירת אביו. ניפי מציין שם (גם בעמ' 321, סי' ו') את העובדה שר"נ חתם ביחד עם רמ"ז ורבינים אחרים בשנת תנ"ה, כלומר כשהיה עדיין צעיר לימים, את כתב הרבנות של ר' שמואל ברוך בורגי.

12) ר' אפרים נפטר בשנת תפ"ה, ב"א באב (רשימה במחזור כ"י שנתפרסמה ע"י קלאר בעלים, שנה ג', עמ' 43), תאריך המתאשר גם ממקורות אחרים, ולכאורה לפי זה השערותנו שר"נ מלא את מקומו בתור רב ראשי אי אפשר לה להתקיים, לפי שגם ר' יהודה מצליח פאדובה, רב ראשי במודינא, נפטר לפי דברי צונץ (ליטרטורגשיכטא ד. סינג. מואזי, עמ' 447) ב' באבנוסט של אותה שנה, תאריך שכמעט איש נהתקרים לא הטיל בו ספק (רק שטיינשניידר במונטסריפטס, 1898, עמ' 320, המביא את התאריך בשם מורטרא, מציג סימן השאלה אחריו). לפי זה לא היה ר' אפרים רב ראשי כלל, ואי אפשר היה לר"נ למלא מקומו במשרה זו. אמנם בזמן האחרון פירסם ברנשטיין קינה של ר' עמנואל הי ריקי על פטירת רי"מ, ובכותרת של אותה קינה נאמר שרי"מ „נתבקש בשיכבה של מעלה חדש אב שנת התפ"ה" („משירי ישראל באיטליה", סי' קכ"ד), אבל מלבד שיש כאן הגדה כנגד הגדה, אפשר לחלול את השינוי, ה' במקום ח', כשה"ד, ויש גם קצת סמך לזה בדברי ברנשטיין המביא בהערותיו את התאריך של צונץ ואינו מעיר על הסתירה שבין שני התאריכים. אבל התאריך של צונץ הוא מוטעה בהחלט. כבר בשנת תפ"ו, ר' מנשה יהושע פאדובה, בנו של רי"מ, מזכיר את אביו בכרכת המתים (ש"צ, חו"מ, דף כ"ד), וכן גם ב' תשובות אחרות שזמן כתיבתן היתה קדומה לתאריכו של צונץ (פ"י ערך בית הכנסת, דף כ"א משנת תפ"ו, ושם ערך ספק, דף קי"ז, מן אי"ר תפ"ח), וצ"ל שבדברי צונץ נפלה טעות וצ"ל 1725 במקום 1728. באופן זה שני התאריכים הם מכהונים, לפי ש' באבנוסט של שנת 1725 = כ"ט באב, ואלו י' באבנוסט 1728 מתאים לו' באלול (לפי זה היה רמח"ל כבן י"ח כשקונן עליו את קינתו, ברנשטיין, שם, סי' קכ"ה), ומכיוון שבכ"ט בסליו תפ"ט, קיה ר"נ שם כבר רב ראשי, עיין למעלה הערה 10, היה הוא ממלא מקומו של ר' אפרים שנפטר באב, תפ"ח.

13) ניפי כותב במקום הנ"ל בהערה 11: ובס' שירי זמרה דף (נ) [כ"א] ע"ב להמשכיל ר' יצחק חי מוסאטי תלמידו נדפסה קינה לכבוד הרב ז"ל. גירונדי כותב: ונח נפשיה בליל שמורים שנת תקל"א (תג"י, עמ' 272, סי' י'), בוודאי גם כן על יסודה של אותה קינה, לפי שבפתיחתה בפרוזה נזכר „ליל שמורים" כזמן פטירתו של ר"נ (גירונדי מזכיר באמת את מוסאטי ואת שמו, עמ' 158, סי' נ"ג, אבל הזכרה זו אינה ראייה גמורה שהוא קרא את כל הספר: הוא אומר, למשל, שמוסאטי חי קרוב לתשעים שנה, ובהקדמת הסי', שגדפס בחייו של המחבר, נאמר שכבר הגיע לגיל של תשעים ושש שנה. גם גירונדי כותב שם על מוסאטי: והיה תלמיד מזהב הגדול; שמו של הרב הגדול, נתנאל, נשמט בוודאי עפ"י טה"ד).

אבל כל הדבר מופרך מצידי צדדים: 1) מהקינה הנזכרת אין שום ראייה על זהותו של ר"נ ואדרכה

את וויניציאה בחיי ר"ש אבוהב, כלומר לא יאחר משנת תנ"ד, עיין להלן עמ' 136, ואת פירארא בשנת תנ"ח לערך, עיין בפ"י ערך ערוב, דף קנ"ה.

אי אלו מתשובות ר"ב נשתמרו בדפוס, בפ"י ובש"צ (ישנן כאלו הנמצאות בשניהן) וגם בכ"י: בפ"י, מהדורא בתרא, ועוד. החשובה שבהן היא תשובתו בש"צ (חו"מ, סי' ל"ג) מפסיארו, הדנה בעניני מיסים ובערבות הקהילות זו בזו. הוא שקד מאוד על תקנת הרבנות, שלא יחולל כבוד נושאיה בעיני העם, ולפיכך מחה כנגד הרבנים המחזיקים דעתם על מעשים שאירעו בקהילות לא להם בלא הסכמת הרבנים של אותן הקהילות. "ודעתי הקלושה", הוא אומר, "היתה הוזה ותהיה להיות כל רב שורר בביתו", והוא מתפאר בזה, שהוא לא נכשל בחטא זה. "ות"ל לא יצאה מכשלה כזאת מתחת ידי". ביחוד קצף על מי שחולק על פסקו של רב של קהילה אחרת, אפילו כשהבעל דין של אותה קהילה בקש ממנו לחוות דעתו על העניין (שם, שם, סי' ט"ו ול'); עיין גם בפ"י, אות ס, דף ט"ו, ע"ב: (ככל) [כי כל] הדברים הללו מסורים ביד מאריה דאתרא (וחבריו) ¹⁴. הוא הרחיק ללכת כל כך עד שכתב: "בהא סלקינא בהא נחתינא (=אנו מחזיקים בדעה זו) אפילו יהיו ראיות מעלת המורה (של קהילה אחרת, מ.ו.) שכתב נגד פסק דין הב"ד (של קהילה, מ.ו.) נכוחים" (ש"צ במקום הנזכר סי' ט"ו), אעפ"י שר' יעקב אבוהב, הרב וויניציאה שכתב נגד פסק דין הב"ד של אנקונא, חותם תשובתו: לשמור מצוותיו חושק ולא כפוסק (שם, סי' י"ג), כעין מה שכתב ר"ב עצמו (עיין גם בפ"י אות ק, דף ק"א ע"א), אלא ששם היתה השאלה בדבר שבאיסור, וכאן, בש"צ, — בדבר שבממון. ר"ב היה מקובל ¹⁵. בנו, ר' צבי הלוי, נמנה בין חכמי ישיבת ר' חיים ׳ן עטר בירושלים בשנת תקי"ח ונסע בשליחות מצווה לחוץ לארץ ¹⁶.

יש להביא משם קצת ראיה, שהוא אינו ר' נתנאל שלנו: מוסאטי נולד באנקונא וישב בה כנראה כל ימי חייו, ואב היה רבו תושב עיר אחרת, היה בודאי רומני ע"ז באיזה מקום בקינתו; ר"ב הלוי, רבו של מוסאטי, היה בודאי איש אנקונא שלא נודע לנו ממקום אחר, (2) בס. שירי זמרה אין אף רמז קל לזמן פטירתו של הנספד, המלים האחרונות של הקינה "נתנו אל" אמנם נקוד עליהן, אבל כמובן הן רומזות לשמו של הנספד, לא לזמן פטירתו, חוץ מזה, הערך המספרי של המלים הוא ת"ק ל"ו, לא תקל"א. כנראה נתחלף לגירונדי הערך המספרי של נתנאל, שם הנפטר, במספר של שנת פטירתו.

מצד שני, בכותרת תשובתו של ר"ב בש"צ, ספר שנדפס בשנת תק"ג, הנ"ל בהערה 8, הוא כבר נזכר בברכת המתים. על זה שהוא נפטר לא יאחר מתחילת תצ"ו יש קצת ראיה מהעובדה שהוא אינו חתום על גביית העדות בנדון רמח"ל שנכתבה ע"י רבני מדינא בבי' בכסליו של אותה שנה ("רמח"ל ובני דורו", עמ' ש"מ; שם חתום ראשון פנים חדשות: אברהם ידידיה בר' מנחם שמשון בזילאה); הוא ג"כ אינו חתום על ההסכמה של רבני מדינא על הם. פרות גינוסר לר"ח ׳ן עטר, מן שילחי וחשוון של שנת תק"א (גם שם חתום ראשון אברהם ידידיה הנ"ל; לאחריו ר' מנשה יהושע פאדובה שלא השתתף בגבה"ע הנזכרת מפני קורבתו לר' ישעיה באסאן). בזמן האחרון פירסם פרענקל את מכתבו של ר"ש נחמני הנ"ל בהערה 4, שנכתב באביב של שנת תק"א, ור"ב נזכר שם בברכת המתים והסיק מזה שר"ב נפטר לפני משנת תק"א. באמה ניכר מהמכתב שר"ב מת קודם לאותה שנה, לפי שכתב המכתב ¹⁷ המכתב ¹⁸ עליו כעל מה שכבר נשתכח מן הלב.

14 באמת זו היתה תקנה ישנה, התקנה הרביעית של תקנות פירארא משנת ש"ד, עיין בפ"י (אות ת, דף קנ"ז ע"ב) "למען לא יקלו בכבוד רב המקום וימעטו הודו ותפארתו אצל ההמון", ועיין גם בספרו של מינקלשטיין, סלפגוברנמנט' וכו' (עמ' 301), אלא שהיו צריכים לעתים קרובות לחזור וליסד אותה, לפי שהיו רגילים לשכוח אותה; וגם לפעמים היתה תקלה, לפי שעשתה את רב המקום לדיקטאטור גמור.

15 זה כבר נראה מנטייתו לרמח"ל, עיין עמ' 131, גם מדברי "מי שאינו מניחם (תפלין בחוש"מ, מ.ו.) עושה הטוב בעיני אלקים וכבר כתב בזה אריא דבי עילאי האר"י: (ו"ל" (ש"צ, או"ח, דף כ"ו). אנו מוצאים זה גם בפירוש: ר"ש נחמני במכתבו הנ"ל מכנהו: המקובל האלקי.

16 גירונדי כותב (תג"י, עמ' 272 סי' י' וע"ש גם עמ' 268 סי' קכ"ב הא') שבנו הרב הגדול מוהר"ר צבי הלך לדור בירושלים ויצא בשליחות מצווה. על יסוד המכתב של ר' חיים ׳ן עטר (קלאר, ס. היובל לכבוד מארכס, עמ' 110) שבו נאמר: "הן עתה עולים עמנו לירושלים אשתו (של ר"ש נחמני, מ.ו.) בחברת אמה

בנו של ר' צבי, ר' אברהם אליעזר הלוי, נולד בירושלים ונסע בשליחות הנ"ל ביחד עם אביו, שימש ברבנות בטריאסטי ונפטר בי"א בכסליו, תקפ"ז.¹⁷
בתו של ר' נתנאל נישאת לר' שמואל נחמני ממודינא — שלפי השערת קלאר («עלים», שנה ג, עמ' 45—46)¹⁸ היה אחיו של המקובל ר' שמשון חיים נחמני — לאחר פטירתו של חותנו (עיין למעלה בהערה 4). ר' שמואל שמע לעצתו של ר"ח ק' עטר ותיכף לאחר נישואיו נסע בחבורתו לירושלים, למרתח היסוסיה ונפטר שם לאחר זמן קצר.
ר' מתתיהו נסים טירני, יליד אנקונא זרב בפיסארו בסוף המאה הי"ח, מכנה את ר"ג בשו"ת שלו «שפת אמת» (דף ס"ז, ע"ב) ובספרו המצורף לו «הוד אמת» (דף צ"ז, ע"ב) מר זקני (או זקנו).

אביו של ר"ג, ר' משולם בר' בן ציון הלוי שהיה סומא¹⁹, נולד בין השנים ש"פ—שפ"ה.²⁰ הוא היה רב במודינא²¹ כבר בזמנו של הרב הראשי ר' אברהם יוסף שלמה גראציאנו, הנודע בכינויו: «א"ש ג"ר» ולאחר פטירתו מלא כנראה את מקומו.²² הוא היה מקובל, ובמשך זמן

17 א"ח"ה, מזהה אותו פרענקיל (שם, עמ' 125) עם ר' צבי הלוי הנזכר בין חכמי הישיבה של ר"ח ק' עטר כ«תולדות חכמי ירושלים» לפרומקין-ריבלין (ח"ג, עמ' 45).

18 עיין בתג"י במקומות הנ"ל.

19 אם השערתו של קלאר נכונה, היה גם ר"ש בן בתו של ר' יהודה מצליח פאדובה, עיין בהסכמת ר' מגנח עזריה פאדובה על הס. תולדות שמשון לר' שמשון חיים נחמני, בכל פנים ההשערה היא קרובה ששיניה היו בני משפחת ר' נחמן בן נחמן (=נחמני), מי שהיה רב ראשי במודינא קודם לא"ש ג"ר. אבל החלטת יונה (השקפה הצרפתית, כרך 4, עמ' 113) שר' נחמן היה אביו של ר' שמשון היא מטעית: ר' נחמן נפטר בשנת תכ"ו (שם, עמ' 118, סי' 5) ור' שמשון — בשנת תקל"ט «בין ע"ב לע"ג שנה» (תג"י, עמ' 325, סי' י"ד).

20 במכתביו של ר' נתנאל הלוי הוא אומר על ר"ג: ואביו ג"כ צורבא מרבנן סגי נהורא. ע"י זה מתאשרת זהותו של ר' נתנאל הלוי (הנ"ל) וכו', עמ' ס"ג) שר' משולם סגי נהור הנזכר בפנקסו של ר' מרדכי אשכנזי הוא ר' משולם שלנו, בדרך אגב, ר"ש נחמני מספר לנו שם שאביו היה תלמידו של ר' משולם «אשר כל חכמי ישראל היו מתכנעים לפניו סליפת השום» (אולי: מתדמלים, השוה: כל חכמי ישראל דו מין עלי סליפת השום, בכורות נ"ה, ע"א).

21 נתנאל סגרי כותב עליו בתשובתו בס' עפר יעקב (שנעתקה בפ"י אות ע, דף ע', ע"א), ספר שבשנת תמ"ה או ת"נ כבר היה מוכן לדפוס (עיין למעלה בהערה 6), «ומה טובו... אמרי שפר זקן שקנה חכמה כמהר"ר משולם הלוי גר"ו במודינא שלבו ראה הרבה חכמה ודעת».

22 מה שנאמר עליו אצל גירונדי (תג"י, עמ' 268, סי' קכ"ב הא') «מגאוני פאדובה» אינו יודע לזה שום מקור, והוא בודאי טה"ד (אמנם היה ר' משולם הלוי אחר בפאדובה, עיין שם עמ' 341, סי' פ"ג).

23 יונה אומר כך במאמרו הנ"ל בדרך אגב (עמ' 116), אבל אינו מביא שום ראיה לזה. תשובת ר' משולם הנ"ל בהערה 6 גם כן לא תוכל לשמש ראיה חותכת ע"י. אמנם מתשובתו של ר"ג הנ"ל בהערה 3 אפשר להוכיח שר' משולם היה רב כבר בימי חייו של «א"ש ג"ר». הוא עוסק שם בשאלה, אם יש להגיטו דין אהל לענין סומא, כלומר אם הכהנים שביטו מותרים להישאר שם כשיש שם מת-בהודמנות זו הוא מספר: «וכל עוד שהיה בחיים כמהר"ר אברהם גראציאנו זצוק"ל שהיה מארזיה דאתרא היו איזה חכמים מערערים (על זה שהכהנים נשארים בבתיהם, או על זה שאינם נעשים תקונים כבנין הגיטו, באופן שלא יהיה לה דין אהל אחר. מ. ו.) אבל לא נעשה שום חדוש (ר"ל, תיקון. מ. ו.) ביום פטירתו שהיה ביום ש"ק פ' הי שרה התמ"ה באו הכהנים אצל מעלת הרב אבי זצוק"ל לשאול את סיו והורה לאיסור... ונעשה תיקון שבפחת הגיטו ההולך לשוק הבית... והסירו הרעפים וחתכו העצים» וכו', נראה מכאן שר"מ שימש ברבנות גם קודם לכן, שהרי תיכף לאחר פטירת «א"ש ג"ר» הורה הוראה.

לכאורה נראה שאפשר גם להוכיח מכאן שר"מ מלא מקומו של הרב הראשי הקודם, שהרי הכהנים פנו אליו בשאלתם ולא לרב אחר (בלא ספק היו כמה רבנים באותו זמן במודינא), בודאי לפי שהיה שני במעלה להנפטר. אבל לא רק שאין זו הוכחה, לפי שמינוי לרב לא לעולם תלוי בהשכיחותו של המועמד — יונה למשל מספר במאמרו הנ"ל שר' נתנאל סרבוס ביקש בצוואתו שימנו את «א"ש ג"ר» במקומו לאחר פטירתו, אבל בני הקהילה לא שמעו לו ומינו איש אחר, יליד מודינא — כנזון שלנו אין זה גם בגור השערה מיוחדת. העובדה עצמה, יסוד השערתנו, צריכה חקירה ודרישה. האומנם יתכן שהכתבים יפנו בשאלה כנזון

ידוע קרוב לחוגם של ר' אברהם רוויגו ור' מרדכי אשכנזי (שלום, חלומותיו וכו', עמ' ס"ב וע'). בשנת תנ"ט, זמן כתיבת הפנקס של ר' מרדכי אשכנזי הנזכר, היה עדיין בחיים, ובשנת תע"א, זמן כתיבת התשובה של בנו ר"נ, הנ"ל בהערה 7, הוא כבר נזכר בברכת המתים.²³ לכותב טורים אלו ידועים ממנו תשובה אחת בכתב (עיין בהערה 6), פסק אחד שפסק בעל פה (עיין בהערה 22) ושש שאלות ששאל מר' שמואל אבוהב ("דבר שמואל", סי' רנ"א—רנ"ד, רפ"ד ורצ"ד). תוכן השאלות, שרק אחת מהן, האחרונה, דנה בהלכה למעשה, נמסר בקיצור גדול, ואי אפשר לעמוד מהן על טיבו של השואל, אבל בתשובותיו ר"ש נוהג בו כבוד גדול. אחת מהן שלח ר"מ ע"י בנו ר"נ שהלך לוויניציאה והיתה צריכה לשמש כנראה המלצה בשביל האחרון; בתשובתו כותב ר"ש: בא ברוך ה' כשמו כן הוא תבין יקירי. פתוחה בידו. לפי עדותו של גירונדי (במקום הנ"ל בהערה 21), נשארו מר"מ בכ"י הגהות על טור ובית יוסף. בדרך חקירתנו עלתה בידינו לקבוע את מציאותם, את זמנם ואת סדרם של אי אלו רבנים ראשיים של מודינא. הננו רושמים אותם בהוספת עוד רבנים ראשיים של קהילה זו על הסדר, החל מן אמצע המאה ה"ז עד אמצע המאה ה"ט בערך. לפי שביחס אליהם ישנן כמה טעויות והשטטות. הרבנים שמשם ואילך ידועים הם ואין צורך לפורטם. סדרם הוא:

1. ר' נתנאל בן בנימין טראבוט (נולד בשנת שכ"ז ונפטר ביום כ' דר"ה תי"ד)^{23א}.
2. ר' נחמן בן נחמן (יליד מודינא, נפטר בשנת תכ"ו)²⁴.
3. ר' יוסף שלמה גראציאנו = אי"ש ג"ר (נפטר בכ"ז בחשוון תמ"ה)²⁵.
4. ר' משולם בר' בן-ציון הלוי (נפטר בין ת"ס—ת"ע).
5. ר' יהודה מצליח בר' אברהם רפאל פאדובה (נפטר בכ"ט באב, תפ"ה)²⁶.

מעשה בכל יום כזה? הרי ידעו שהנפטר החיר להם להשאר בבתיהם ואין יקלו בכבודו בשעה שהיה עדיין מת מוטל לפניהם? אנו מוכרחים להניח שלא הכהנים פנו אל ר' משולם, אלא הוא, שהיה בודאי תמיד בסבל, "איה חכמים מערערים" בלבם על ההיתר, אבל שתק מפני הכבוד או מפני היראה, פנה אליהם ואסר להם להשאר בבתיהם, ובהם גם באמת שהתיקונים הדרושים יעשו, ואם כן אין מכאן ראיה על חשיבותו. אבל ראיה תעמוד להשערותנו זו ממקום אחר. בפ"י (אות ת, דף קנ"ז ע"ב), לאחר שהמחבר מביא את תקנת פירארא הנ"ל, הוא ממשיך לספר: ועפ"י הפסק הזה כתבו רבני מנטובה... אל פונסי מודנא... על ענין חרם שהוטל מחכמי אנקונא... כדי שיטילו חרם על כל מי שידע או שמע איות דבר מעסק... הנ"ל שיבא ויגיד את דבריו לכמהר"ר משולם לוי שבעיר מודנא (בס', "הוד אמת" הנ"ל, דף צ"ז ע"א, נעתק מכ"י של ר' יצחק מאורבינו: לכמהר"ר משולם... מ"ץ במודנא) בתוך ט"ו יום. התעודה היא משנת תמ"ה, "לסדר ה' דבר טוב על ישראל" (פ' בהעלותך, מ. ו), כלומר כשמונה חודשים לאחר פטירתו של "אי"ש ג"ר" וחתומה ע"י ד' רבני מנטובה ורמ"ז בראשם.

23. משולם הלוי הנזכר ברשימת זוגות הממונים על התלמוד תורה במודינא (אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, חיב, עמ' קפ"ב) הוא אחר ומאוחר לשלנו. בן זוגו הנרשם קודם לו הוא ר' מנחם עזריה פאדובה, בנו הצעיר של ר' יהודה מצליח. אחיו הכבוד של רמ"ע, ר' מנשה יהושע, מכונה בשנת תע"ט, ט"ו שנה בערך לאחר פטירתו של ר' משולם, "רך בשנים" (ש"צ, חו"מ, שאלה ל"ג, סי' י') ואי אפשר שאחיו הצעיר ישמש בידו עם ר"מ ועוד ירשם קודם לו. גם ר' אברהם מיכאל ראובן הנזכר באותה רשימה, אינו זה הידוע, בן זמנו של ר"מ שלנו, ולפיכך אין להתפלג על זה שחתם בלועזית, עובדה שהעיר עליה אסף.

23א. בשבת פ' עקב ת"ג אמר: בן ששה ושמנים שנה אנכי היום ("אוצר טוב", בלניר והופמן, 1887, עמ' 12), ובפתיחת קינה אחת על פטירתו נאמר: כי לקח אלקי אותו... ביום כ' של ר"ה התי"ד (ד. קויפמאן, השקפה הצרפתית, כרך ל"ה, עמ' 259).

24. עיין במאמר יונה הנ"ל עמ' 115 ועמ' 118 סי' 5.

25. עיין למעלה בהערה 22, יום פטירתו נמצא גם בס' גבול בנימין (דרוש מ"ג) לר' בנימין כהן. זה מהאם לשנת האזרחים 1684, לא 1685 כמו באנציקלופדיה האנגלית בערכים: גראציאנו ומודינא, ולא 1863 כמו באנציקל. יוד. בערך גראציאנו. עיין על אודותיו במאמרו הנ"ל של יונה.

26. הוא היה רב במודינא כבר בימי חייו של ר' משולם; בתשובה הנ"ל בהערה 6 משנת תמ"ה, או ת"ג, הוא חתום עליה לאחר ר"מ (יש שם גם חתום שלישי). מצד השני אנו יודעים שהוא היה רב ראשי במודינא.

6. ר' אפרים אליהו כהן (מאוסטרא, נפטר ב"א באב, תפ"ח) 27.

7. ר' נתנאל בר' משולם הלוי (יליד מודינא, נפטר כנראה בשנת תצ"ה, אבל לא יאחר

משנת ת"ק).

ומכיוון שר' רצ"ל אחר במודינא מאותו הזמן אינו ידוע לנו, ההשערה היא קרובה שהוא היה ממלא מקומו של ר"מ, קבנו של האחרון, ר' נתנאל, שימש בקהילות אחרות, ורק לאחר פטירתו של ר' אפרים כהן נקרא הוא לשמש במקום ששימש מלפנים אביו.

מצליח הוא שמו הפרטי לא שם משפחתו. באיטליה שכיהן שם זה בתור שם פרטי, למשל ר' מצליח בן אלכצק מסיציליה, תלמידו של ר' הארי גאון, ר' מצליח עובדיה (תגי, עמ' 230, סי' י"ט), ר' מצליח פיסארו, תלמידו של ר' לאנפרונטי (עיי' ברשימת מרגליות, סי' 384), ומצליח קורניאלדי, מי שהשתתף בהוצאת הכרך הג' של ב"י, בנדון דידן יש לנו גם עדות מפורשת ע"י, בבית הספרים שעל יד הקולידשו הג'ל נשתמרה תעודה של קשר תנאים ממודינא משנת תע"ד עם חתימתו: הוא חותם שם: יהודה מצליח בכ"ר אברהם רפאל פארוזה, גם בנו חותם: מנשה יהושע בכמהר"ר מצליח פארוזה (פ"י, אות ב, דף כ"א). הארכתי בזה לפי שבעל המאמר על אודותיו בהאנציקל. האנגלית חתם, מצליח לשם משפחה, ופארוזה כנראה — לעיר מולדתו. כהן, המאמר הוא: "מצליח, יהודה בן אברהם טאדוזה".

27 ר"א היה כנראה אוהב הקיצור וחתם רק שם אחד, בלא הוספת שם אביו, אבל ברשימת המחזור הג'ל בהערה 12 הוא מכונה: אפרים אל"ן וגם רח"א מכנהו במעגל טוב שלו (עמ' 91): אפרים אליאן. המו"ל אמנם הוסיף, ב"ן לפני אליאן, אבל לא יודיע את מקורו של התיקון; אמנם כך נאמר בערך, מודינא באנציקל. האנגלית, אבל יש הוא נמנה ב"ן פנים ב"ן אפרים בן אליאן מאוסטרא, בין הרבנים של המאה הי"ז, ור' אפרים כהן בין הרבנים של המאה הי"ח ואין מ"א א"י מן רשימה משוישבת כזו. ינפי כותב (תגי, עמ' 325, סי' י"ז) ששם משפחתו היה לפשיץ, דבר שלא מצאתי במקום אחר (גם בתגי עצמו בעמ' 5, סי' ו' לא נאמר כך). אולי נתחלף לניפי לרגע בינו ובין ר' משה ליפשיץ, בודאי גם כן יהודי מארצות המזרח (מחינשטיך במעגל טוב, שם) שהיה רב במודינא; אנו מוצאים הסכמתו משם על הדפסת הס' פ"י משנת תק"י.

ר"א יצא מאוסטרא עיר מולדתו להולנד והיה שם מורה בישיבות הספרדים באמסטרדם ובהאג וכנראה חתם על ספר זה, ס"ט בתשורו בדברי יוסף לר"י אירגאס (סי' ל"ה). משם היה ברוצנו לעלות לא"י ונתעכב באיטליה והיה שם לרב (כמו רמ"ז בשעתו; גם רב אחר מאוסטרא, ר' נפתלי כהן אשכנזי, יצא לעלות לא"י קרוב לאותו זמן ונתעכב בקושטא ונפטר שם בשנת תע"ז). בשנת תע"ד אנו מוצאים אותו בוויניציא במקום שהסכים על הספרים הון עשיר ומעשה חושב לר' עמנואל חי ריקי (אמנם בהסכמה על הספר האחרון, שהיה תח"י, נאמר שהיא משנת תע"ד (המספר תע"ד יוצא מתוך צירופי אותיות) ל"צ י"ה, אבל זוהי טה"ד דמכונה לפי שההסכמה ניתנה ביום ו' ר"ח אב, ור"ח אב חל ביום ו' רק בשנת תע"ד, אבל לא בשנת תס"ט). משנת תע"ט כבר יש לנו תשובה ממנו ממודינא (ש"צ, חו"מ, שאלה ל"ה, דף י"א). התשובה היא אחת מג' תשובות הבאות כאחד משם. הראשונה היא לר' יהודה מצליח פאדובה "ר"מ ור"מ" (=יש מתא וריש מתיבתא), השניה לה' והג' לר' מנשה יהושע בנו של ה"חון, גם על שאלה משנת תפ"ב (פ"י, ערך אלם, מקיצי גרדמים, דף קס"ט וק"ע) באה תשובתו לאחר תק' י"ח, אבל כבר בתשובה משנת תפ"ז (מהשנים שבינתיים אין בידינו תשובות ממנו עם ב' חתומים) הוא חתם ה"חון ואחריו ר' מנשה יהושע הנוכח. מענין שיש ממנו תשובה מן כ"ג בתמוז תפ"ח, כלומר כבר שבועות קודם פטירתו (פ"י, אות ט, דף ע"ו), אמנם הוא מתאונן בה שהוא חולה. הוא מת זקן, שרץ ימים; כבר בכתורת התשובה משנת תפ"ב הנוכחת הוא מכונה: זקן ונשוא פנים. ר' מתתיהו נס"י סירני כותב עליו בספרו הוד אמת (דף ק'): כהנא רבא דחרין טובא.

הוא לא נשא פנים לאיש אפילו כשזה היה בפורסם ובעל השפעה מרובה. הוא היה אחד מן ג' הרבנים שיצאו כנגד ר"ש מורפורגו בשאלה הג'ל בע' 134. המעשה — באנקונא יאחד משני הדיירים שגרו בבנין אחד, הדייר העליון, קבע זיוון ככותלו היוצא לרשות הרבים ובוה האפל על הדייר התחתון. האחרון כחה נגד זה ונתבע את העליון לדין. מורפורגו — בצירוף הבי"ד שלו, הצויק משום מה את העליון, אבל הדייר התחתון השיג פסק לטובתו מר' יעקב אבוהב, רב בוויניציא. מורפורגו לא יכול לזכור על הדבר בשתיקה ופנה אל הרבה רבנים שיחוו דעתם. כעשרים רבנים הסכימו לו מסעממ קלושים מאוד, (רב אחד עשה הפרש בין האפלה למיעוט אר"י), והראשי שבהם היה שמורפורגו הוא מרא דאתרא ואין דשות לרבנים מקהילות אחרות לסתור הפסק שלו. צריך לזקוף על זכותו של מורפורגו (הון) שהוא הדפיס כל התשובות.

הרשות ניתנה לשער שר' אפרים שימש באופן כללי רשמי בתור רב ראשי במודינא משנת תע"ט ואילך, בעת שהרב הראשי הרשמי, ר' יהודה מצליח, כבר היה חולה ולא היה יכול למלא את כל ההתחייבויות הכרוכות במשרה זו, ובנו רמ"י, אף כי שימש שם ברבנות, לא היה ראוי למלא את מקום אביו כשום גילו

- ## אחוצרות התורה

ש"מ.

- 33 גירונדי בתנ"י (ג'מ' 284, ס' ו' וס' ח'), בהקדמתו לדרושי ר' ישמעאל כהן שהוציא סאנונייטי בשנת תקצ"ו בשם "שפת אמת", הוא כבר מכונה רב' של קהילת מודינא; מהתעודה של יואל הנ"ל, משמע שכבר בשנת תקצ"ב היה רב במודינא. במקום האחרון כותב גירונדי: "ועלה לשמים וקן ישבע ימים ז'ה של ש שנים", גירונדי נפטר ב"ג בטבת תרי"ב (עיון תנ"י בסופו).

באחרונה הנני משתמש בהזדמנות זו לתקן שתי טעויות המבלבלות את הקורא. שאחת מהן היא בוודאי טה"ד. שנפלו בספר החשוב: רמח"ל וכו', ספר ששימש נקודת היציאה למאמר זה. בעמ' ל"ג, ש' 13 נאמר: שנה"י דכתר הם מחין לחו"מ". הפירושים הניתנים להר"ת חו"מ בלוח ראשי התיבות שבסוף הספר: חוט מקיף, חמה ומזלות, אין להם ענין לכאן. כאן צ"ל: לחו"ב (=לחכמה ובינה). והכוונה היא שהמדרגות הנמוכות של ספירת כתר: נצח, הוד ויסוד, הן המדרגות הגבוהות, בספירות חכמה ובינה.

במפתח השמות וכו' של הספר נמנה השם: נחמיה חי כהן. בהערה שבעמ' תנ"ט אומר גינצבורג: ר' נחמיה כהן [רב או חכם; על התעודה הנ"ל בהערה 1 הוא חתום ראשון לשלשת הרבנים שחתמו אותה. מ.ו.] מפירארא... שהקדיח את תבשילו אח"כ... (גירונדי) [ניפין] מביא בשם הח'... שפעם אחת הלך לפאדובה חכם אחד (גינצבורג מעיר שזה היה נחמיה) ובקש לילך עם רמח"ל... לעשות קבלת שבת חוץ לעיר. ואמרו לו תלמידיו...: "רבינו יש בחוץ כאן החכם פלוני"... והוא נאנח על זה והשיב להם: "ח"ו אל יבוא דכבר אין עוד תקוה לנשמתו". ואז... היה אותו חכם בחזקת כשרות... באמת לא היה איש מסוגל להכחיש "מופת" זה כמו גינצבורג בתור עורך הספר "רמח"ל" וכו'. רמח"ל למשל אומר על נחמיה: איש נחת בו (עמ' קי"ח, אגרת ס"ז); ואני חליתי פניו אשר מדי בואו לא יחדל מלסור אלינו (עמ' קנ"א, אגרת ס"ז). ובאמת היה נחמיה בבית רמח"ל ביחד עם ר' ישעיה באסאן (עיין בגביית העדות של רבני וויניציה נגד רמח"ל, עמ' רס"א). בסוף הערתו מראה גינצבורג מקום לתג"י ולפ"י ערך דגים וסימנים דף פ"ו מראה מקום שנמצא גם בתג"י. מראה מקום זה אינו פשוט כ"כ. המעיין בפ"י במקום הנרמז אמנם ימצא נזכר ר' נחמיה כהן מפירארא, אבל לא אותו שלנו. שם מספר לאמפרונטי, מחבר הספר, שהיה "בבית הגביר כמ"ר נחמיה חי בר' משה כהן פה פירארא". בעת שאביו של נחמיה שלנו היה שמו יעקב, עיין "רמח"ל" וכו', עמ' קע"ז (גם תי"א) ותי"ג מלבד זה כותב ר' חיים ווינטורא במכתבו מפירארא משנת תק"ב: והיום ישבתי בבית הגביר... כמותר נחמיה בר' משה הכהן ה"י (=ה' ישמרהו) שזמן אותי בביתו וכו' (בארון, ס' היובל לכבוד מארכס, עמ' 85). ואלו נחמיה הרב כבר המיר דתו בשנת תצ"ה (עיין בס' "רמח"ל" וכו' עמ' תל"ג, הערה 157), וכמובן לא היה יושב ווינטורא בביתו לאחר המרתו. אבל המדדק בדברי ניפין ימצא שהוא צודק. הוא כותב (עמ' 231): "וזה רמזו גם הרב פחד יצחק", כלומר להמרת דתו. הרמז נמצא במקום אחר, פ"ו עצמו. שם נאמר: ובשנת התצ"ב אחד מן החכמים רך בשנים אשר אחרי כן הבאיש ריחו חשב להוכיח וכו' וזהו באמת רק רמז. הטעות אצל גינצבורג היא שהוא מונה רק נחמיה אחד, ובאמת רמח"ל מזכיר שניהם. בעמ' קנ"ג הוא כותב לר' ישעיה באסאן: "אגידה לה כי היה פה (בפאדובה. מ.ו.) הגביר ר' נחמיה כהן ואחות מריעיו השבים מויניציה". חוץ ממה שהוא מתארהו רק בתואר, "הגביר" בלבד, הוא מזכיר לאחר אי אלו שורות גם את נחמיה השני: "בספר אחד נדפס אשר ניתן ליד כמותר"ר יצחק לאמפרונטי ולכמותר"ר נחמיה הכהן נר"ו, ואם ר' נחמיה זה היה הקודם, היה רמח"ל רומז שכבר הזכיר אותו.

לפי זה אינם מובנים דברי ר"י לאמפרונטי הכותב בפ"י (ערך וושט, דף נ"ה): ואלה דברי מוהר"ר בריאל מורי ורבי נר"ו... אשר מצאתי בספרי הגביר כמ' נחמיה בר' משה כהן ז"ל, משמע שרנ"כ נפטר קודם לר' יהודה בריאל, כבר בשנת תפ"ב. בעוד שרנ"כ היה בשנת תק"ב עדיין בחיים. ואולי מוסב "ז"ל" על אביו של ר' נחמיה, אעפ"י שאינם רגילים לכתוב כך, או שהוא טה"ד.